

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏ Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՌԻՃԱ ՎԱՆՔԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ

ատմական գիտությունների թեկնածու, հնագետ Հ. Նղիազարյանը «Էջմիածին» ամսագրի 1956 թվականի VIII—IX համարում, էջ 79—85, լույս է ընծայել «Հառիճա վանքը և նրա վիմագրությունը» վերնագրով հոդվածը, իսկ նույն ամսագրի 1957 թվականի I համարում, էջ 57—63, տպագրված է նույն հեղինակի ընթերցմամբ, այդ վանքի 28 արձանագրությունները:

Թեև այդ արձանագրությունները մեծ մասամբ հայտնի էին բանասերներին այնպիսի աշխատություններից, ինչպիսիք են Ալիշանի «Երրակ»-ը (Վենետիկ, 1881), Ա. Մխիթարյանի «Պատմություն մենաստանին Հառիճայ» (Թիֆլիս, 1856), Մ. Բժշկյանի «Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան» (Վենետիկ, 1830), ինչպես նաև Ս. Զալալյանի և Հ. Շահաթոնյանի տեղագրություններից և այլն, այնուամենայնիվ ողջունելի է Հ. Նղիազարյանի ձեռնարկած դործը իբրև մի ամբողջական ամփոփում Հառիճա հուշակավոր մենաստանի վիմագրությունների, մասնավորապես, ինչպես ասում է նա, «այդ բոլոր աշխատություններում ևս կան նկատելի անճշտություններ ու սխալներ, մասնավորապես վիմագրությունների ընդօրինակման և վերծանման ուղղությամբ»: Ուրեմն, պետք էր սպասել, որ Հ. Նղիազարյանը տալու է մեզ հիշված վիմագրությունների միանգամայն ճշտված և սխալներից զերծ ընդօրինակություններ կամ վերծանումներ:

Սակայն, դժբախտաբար, Հ. Նղիազարյանը մի քանի առանձնապես կարևոր դեպքերում

տվել է ո՛չ միայն անճիշտ ու սխալ, այլ նույնիսկ միանգամայն անընդունելի ընթերցումներ, որոնք գրավեցին մեր ուշադրությունը և այս փոքրիկ հոդվածի պատճառ դարձան:

Ա) Հ. Նղիազարյանի առաջին խոշոր վրիպումը վերաբերում է «երջանիկ ծերունի» Գրիգոր առաջնորդի տապանագրի տարեթվին:

Հիշատակելով, որ Գրիգորը, վանքը հարյուր տարի ավերակ մնալուց հետո, վերահաստատում է այն և հավաքում մեծ թվով միաբանություն¹, համաձայն Ս. Գրիգոր Եկեղեցու վրա փորագրված անթվական արձանագրության, Հ. Նղիազարյանն այնուհետև շարունակում է. «Սուրբ հայտնի չէ նաև Գրիգորի վահանահայրության ժամանակը: Հառիճա վանքի պատմությամբ հետաքրքրվող համարյա բոլոր բանասերներն ու տեղագիրները հիմք են ընդունում Հառիճ գյուղում եղած գերեզմանոցում գտնվող մի գերեզմանի տապանագրությունը (Հ. Նղիազարյանի ժողովածուի ԻՆ արձանագրությունը), որի տարեթիվը բոլորի կողմից ընդօրինակված է ՈՂԴ (1185) թվականը և որի համաձայն դա Հառիճա վանքի երկրորդ վերաշինության առաջին առաջնորդ Գրիգոր վարդապետի գերեզ-

¹ Համապատասխան արձանագրության մեջ մեծ թվով միաբանություն հավաքելու մասին խոսք չկա, այնտեղ ասված է. «Ես Գրիգոր առաջնորդ սուրբ ուսուխ Հառիճայի շինեցի զտեղի սննդանի խմոյ ի հարկրամեայ կործանմանէն և կորգեցի արս ընտրեալս և խրատեալս արինարն Աստուծոյ...»:

մանն է»։ Զ. Նղիազարյանը այս եզրակացությունը պարզապես թյուրիմացություն է համարում, «որովհետև,— ասում է նա,— հիշյալ գերեզմանի տապանագրության տարեթիվը ոչ թե ՈՒԴ (1185), այլ ՌՄԻԲ (1773) թվականն է»։ Այնուհետև նա մի անգամ էլ (էջ 82) կրկնում է այս միտքը և հիշյալ գերեզմանը համարում է ժԼ-դարի երկրորդ կեսին ապրած մի այլ ծերունի Գրիգոր վարդապետի տապանը, որը պետք է Հառիճա վանքը վերականգնած լինի ոչ շուտ քան ժԼ-դարի կեսերին միայն, երբ «Արևելյան Շիրակը գտնվում էր Վրաստանի տիրապետության տակ»։

Երկրորդ ամայացման մասին է խոսքը։ Երկրորդ, բոլորովին անհասկանալի է, թե ինչ տարբերություն կա «Երկրորդ վերաշինության» և «հարյուր տարի ամայի մնալուց հետո վերաշինման» միջև։ Չէ՞ որ ինքը Զ. Նղիազարյանն էլ ընդունում է, որ Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ, հատկապես 1064 թվականին, ավերվել և ամայացել է նաև Հառիճա վանքը, և 100 տարի ամայի մնալուց հետո նորից վերաշինվել Գրիգոր վարդապետի կողմից, որին հաջորդել է Պետրոս վարդապետը։ Այդ վերաշինությունը պետք է կատարված լինի, ուրեմն, շուրջ 1170-ական թվականներին, որ միանգամայն

Նկար 1 — ՀԱՌԻՃԱ ՎԱՆՔԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԳՐԻԳՈՐԻ ՇԻՐՄԱՔԱՐԸ

Ամենից առաջ պետք է ասենք, որ երկու Գրիգոր առաջնորդ Հառիճայի ընդունելու պատճառաբանությունը խիստ տարօրինակ է։ Զ. Նղիազարյանն ասում է՝ «Բացի այդ (խոսքը տապանագրի թվականի մասին է), տապանագրության մեջ որոշակի ասված է, որ նա վանքի երկրորդ վերաշինության առաջին առաջնորդն է, իսկ նախորդ արձանագրության մեջ ասվում է, որ վանքը հարյուր տարի ամայի մնալուց հետո նա վերաշինում, շինացնում է. պարզ է, որ դա վանքի առաջին ամայացումն է և ոչ թե երկրորդը, ուստի Գրիգոր անունով առաջնորդները՝ մեկը արձանագրության մեջ, իսկ մյուսը տապանագրության, տարբեր մարդիկ են» (էջ 80—81)։ Նախ, անհասկանալի է, թե ինչ

համապատասխանում է պատմական իրողությանը և արձանագրական տվյալներին, որովհետև Հառիճայի գերեզմանատանը գտնվող տապանը իրոք պատկանում է վանքի երկրորդ վերաշինության առաջին առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին։

Թյուրիմացությունը միանգամ ընդամիշտ վերացնելու համար այստեղ դնում ենք հիշյալ տապանի լուսանկարն արձանագրությամբ հանդերձ (նկար 1)²։

2 Այս հոդվածում բերված լուսանկարներն ստացել ենք Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պետական պատմական թանգարանից, որի համար ընդհանրապես ենք հաշտում թանգարանի գիրեկտոր պրոֆ.-դոկտ. Կարո Ղաֆազարյանին։

Տաղանադրի թվականը վերջում մի փոքր աղարտված է, բայց Ի Թ Շ (ի թուին Հայոց) տառերից հետո պարզ կարդացվում են ՈՂ տառերը, իսկ ՌՄ-ի հետք անգամ չկա։ Երբորդ տառը Գ է եղել, թե է կամ Թ, այս դեպքում նշանակություն չունի, որովհետև դրանով կճշտվիր միայն Գրիգոր վարդապետի մահվան թվականը՝ 1185, 1188 կամ 1190 թվականին։ Մենք ճիշտ ենք համարում վերջինը՝ 1190-ը, ահա թե ինչու։

Գրիգորի հաջորդ Պետրոս վարդապետի առաջին թվագրված արձանագրությունը կրում է ՈԽԱ (1192) թվականը, որի մեջ ասված է. «Կաման Աստուծոյ մեք Հառիճեցիքս հայր Պետրոս և այլ եղբարքս սահմանեցաք ի տանի տաղանակի ի մատուռն պատարագել զՔրիստոս յանուն Գրիգորոյ փոխանակ արգեանց իւրոց...»։ Այս արձանագրությունը գտնվում է Գրիգորի իրեն արձանագրության (100-ամյա կործանումից հետո վանքը վերաշինելու մասին) ներքևը և լավագույն տպացույց է հիշված բոլոր արձանագրությունների միմյանց հետ կապված լինելուն։ Այսպես ուրեմն, կասկած չի կարող լինել, որ հիշյալ գերեզմանը Հառիճայի երկրորդ շինության առաջին առաջնորդ Գրիգորի կամ, որ նույնն է, իր սննդյան տեղին հարյուրամյա կործանումից հետո վերաշինող Գրիգոր առաջնորդի գերեզմանն է, որի մահից անմիջապես հետո հառիճեցիք Պետրոս առաջնորդի ղեկավարությամբ նրա հիշատակը «փոխանակ արդեանց իւրոց» հարգելու համար պատարագի հատուկ օր են սահմանում։ Պետք է ասել, որ հնագրական տեսակետից էլ այդ տաղանը իր արձանագրությամբ չի կարող ժԸ դարի վերջին պատկանել։

Բ) Հ. Նղիսապարչանի երկրորդ և ավելի անհեթեթ միջնամբ վերաբերում է Երեմիա երաժշտի գերեզմանի արձանագրությանը։ Մեզ քիչ երաժիշտներ են հայտնի հայոց պատմությունից և այդ քչերից մեկը Երեմիա երաժիշտն է, որի գերեզմանը գտնվում է Հառիճայի մեծ գերեզմանատանը, վերևում հիշված Գրիգոր վարդապետի տաղանի կողքին³։

3 Մենք մի երկրորդ երաժշտի գերեզման էլ տեսել ենք Բյուրականում։ Այնտեղի հին գերեզմանատանը, Աղցքի և Բյուրականի միջև, մի համարյա գետնին հավասարված տափակ գերեզմանաբար կա, որի վրա այժմ հազիվ նշմարելի տառերով դրված է՝ «Աստուածը անկեալ դնի ողորմելի... (անունն անթիվեմ) մնացել են միայն... իսկ տառերը) լուսալ ձայնութեամբ բնարս քաղցրաբարբառ»։ Վերջին բառերից պետք է եզրակացնել, որ երաժշտի գերեզման է այն Արձանագրությունը կարդացել ենք 1922 թվականի սեպտեմբերին հանգուցյալ Գարեգին եպիսկոպոս (հետագայում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս) Հովսեփյանի հետ։

Իս, լինելով բնիկ հառիճեցի, տասնյակ անգամներ երկյուղածությամբ կանգնել եմ այդ գերեզմանախաչի կողքին, կարդացել եմ նրա վրայի արձանագրությունը և միշտ Երեմիա երաժշտին եմ տեսել այդ բարի տակ։ 1905 թվականի տմուռնը, երբ ես Կոմիտաս վարդապետին հետո տարել էի մեկուկես ամսով իմ հայրենի Հառիճ գյուղը՝ նրան մալարիայից բուժելու, մենք երկուսով շատ անգամ այցի ենք գնացել Երեմիա երաժշտի

Նկար 2 — ԵՐԵՄԻԱ ԵՐԱԺՇՏԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԿԱՆՈՐ

գերեզմանին և ես կարող եմ վկայել, որ մենք երկուսով էլ ամեն անգամ «Երեմիա երաժիշտ» էինք կարդում գերեզմանախաչի վրա և Կոմիտաս վարդապետը սաստիկ հուզվում էր ու զգացվում՝ իր նախորդներից մեկին տեսնելով այնտեղ թաղված։

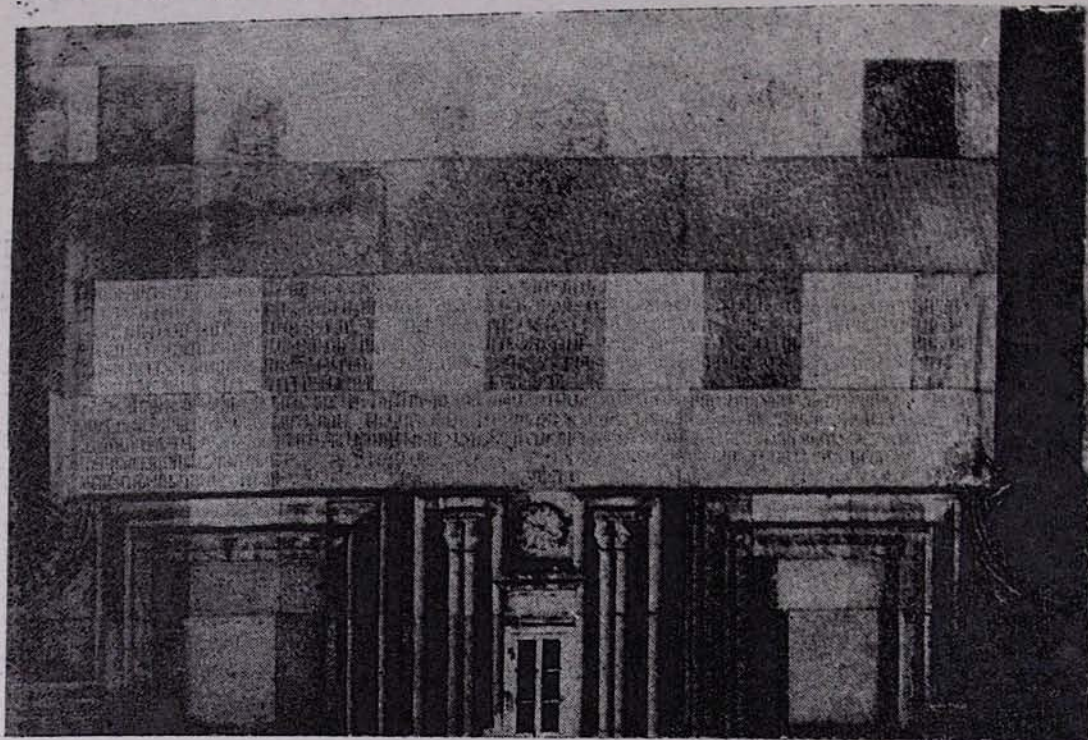
Դրա փայլուն տպացույցն է այն, որ Կոմիտասը հետագայում իր բանախոսությունների մեջ սրտի խորին հուզմունքով հիշա-

տակել է Արագածի լանջին գտնվող այդ գերեզմանի մասին⁴։

Հողվածագիր Հ. Նղիազարյանը այս նվիրական շիրիմի տիրոջը բոլորովին ոչնչացրել է և տվել է մի արտաոռց վերծանություն, որից բնավ չի հասկացվում, թե ով է հանգչում այդ գերեզմանում։

Տապանագրի ճիշտ ընթերցումն է.

Հ. Նղիազարյանը մեզ համար ամենահետաքրքրական 3-րդ տողը, որտեղ պետք է մեռածի անունը լիներ, կարդում է «Էրեսաւեր Աստուածապաշտի»։ Ուրեմն, մեռածի անունը եղել է «Էրեսաւեր», իսկ մականունը՝ «Աստուածապաշտ»։ Ինչպես չի մտածել Հ. Նղիազարյանը, որ ո՛չ Նրեսաւեր անուն կա և ոչ էլ միայն մի քրիստոնյայի համար

Նկար 3— ԶԱՔԱՐԻ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Այս է շիրիմ հան
2. գիստ և բնակարան
3. Էրեսաւի երաժշտի
4. որք ընթերցույ՞ յաղ
5. արս յիշեցէ՛ք։ Ի քվ
6. :Զ: է:

⁴ Տիրբան Կամարականը «Գոհարներ հայ գրականության» ժողովածուի մեջ (Բաստոն, 1916 թ.) Կոմիտասի ելույթներին նվիրված «Հայկական գեղեցկություններ» վերնագրով հոդվածում ասում է. «Եվ եթե օր մը գեղեցիկն ու հմայիկն, հուզիկն և հուզվելի տա՛ մը հանգչելու համար Հայրենիքի կենսանորոգ կազդույրը երթաք փնտռելու՝ ձեզի երկու աղաչանք ունիմ, վարդապետ, նախ՝ մեր կողման հարգական հուզյալ խոնարհություն մը ձեր նախակարապետներին Նրեմիա երաժշտին շիրիմին առջև, որ հազար երկու տարի է վեր Արագածի կողը անեղծ ու անվթար պահված է ըսիք մեզի զուպ խանդավառանքով մը...» (էջ 229—230)։

կարող էր գործածվել «աստուածապաշտ» մականունը։ Հապա միտաներն ի՞նչ էին։

Ի միջի այլոց, բոլոր բանասերներն էլ այդ գերեզմանախաչի վրա «Նրեմիա երաժիշտ» են կարդացել⁵։

Այստեղ թյուրիմացությանն ու թյուրատեսությունը վերջ տալու միակ միջոցը համարում ենք Նրեմիա երաժշտի գերեզմանախաչի լուսանկարն իր արձանագրությամբ դնելը, որպեսզի Նրեմիա երաժշտի անմահ անունը գոնե այսուհետև պատահականությունների զուճ չդառնա (նկար 2)։

Գ) Կա նաև մի երրորդ թյուրիմացություն, որը նույնպես անհրաժեշտ ենք համարում ուղղել։

⁵ «Տե՛ս նաև Թ. Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948 թ., էջ 204։

էջ 81-ում, խոսելով Հառիճայի Ս. Աստվածածնի հյուսիսային պատի վրա Ջաքարե սպասարարի գրել տված մեծ արձանագրության մասին, Հ. Նղիազարյանն ասում է, թե այդ արձանագրության մեջ Ջաքարե սպասարարի Հառիճային նվիրած կալվածքների թվում հիշվում է «նաև իր սեփական գյուղը՝ Սառնաղբյուրը, որը շատ մոտ էր գտնվում վանքին»։ Այս ասելուց հետո Հ. Նղիազարյանը գրում է. «Հնագիտական հետազոտությունները հաստատել են, որ Սառնաղբյուրը գտնվում էր վանքից քիչ դեպի հարավ, ձարի ափին, ընդարձակ սարահարթի վրա, որի գերեզմանոցը և շենքերի ավերակների մնացորդները ընդարձակ տարածության վրա պահպանվել են մինչև այժմ»։

Կարճ ու կտրուկ ասենք, որ ոչ մի սեփական գյուղ Սառնաղբյուր անունով չի հիշատակվում մեծ արձանագրության մեջ։ Այնտեղ հիշատակված Ջաքարեի սեփական գյուղի անունն է Մոլորիս, որ բանասերներից մեկը համարում են Պարնի (= Պարոնի) գյուղը, ուրիշները ցանկանում են այն նույնացնել Սոուգրուլաղ (= Սառնաղբյուր) կոչված աղբյուրի մոտ գտնվող ավերակների հետ, որը շատ մոտիկ չէ վանքին և ընկած է նրանից մոտ 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա։ Այս է բոլորը։

Որպես ապացույց բերում ենք Ջաքարեի մեծ արձանագրությունը (նկար 3)։

Այս առթիվ առհասարակ պետք է ասենք, որ արձանագրությունների ընթերցումը Հ. Նղիազարյանի կողմից՝ արդարացի կասկածներ է հարուցում։ Մենք ստուգեցինք միայն առաջին երկու արձանագրությունները և գտանք հետևյալը.

Առաջին արձանագրություն.

8—9 տողը չի կարող խորհել լինել, այլ պետք է լինի խորհել։

11 տողը աղավաղված է. չի կարող լինել որ կաշառամ հայր մալ։

Նրկորդ արձանագրությունը բոլորովին աղավաղված է.

3—4 տողը պետք է լինի ի մատուռն (ո՛չ թե մի մատուռն)։

5—6 տողը չի կարող լինել փոխանակ արհեանն յիմոյ, այլ պետք է լինի փոխանակ արդեանն յուրոց։

Վիմագիր արձանագրությունների ընթերցմանն ու հրապարակմանն անհրաժեշտ է մեծ զգուշությամբ մոտենալ, հակառակ դեպքում կստացվեն այսպիսի անհեթեթություններ։

Դ) Պետք է ուղղել մի շորորդ թյուրիմացություն ևս։

Հ. Նղիազարյանը գրում է (էջ 83). «1850 թվականին կազմակերպվում է վանական հատուկ միաբանություն, որ եռանդով աշխատանք է ծավալում մենաստանը վերաշինելու, ընդարձակելու և տնտեսապես ուժեղացնելու ուղղությամբ։ Կես դար տևող իր գործունեության ընթացքում միաբանությունը Հառիճ վանքը հասցնում է իր ծաղկման և բարգավաճման ամենաբարձր աստիճանին։ Այդ ժամանակաշրջանում է, որ հիմնովին վերանորոգվում են եղած կառուցվածքները, կառուցվում են վանքի միաբանության համար բազմաթիվ քարաշեն երկհարկանի կացարաններ, մառաններ, շտեմարաններ, խոհանոց, սեղանատուն, հացթխարան, անասնադոմեր և, որ զլխավորն է, հատուկ դպրոցի և կաթողիկոսների ամառանոցի շենքեր և այլն...»։

Խիստ զարմանալի է, որ ձեռքի տակ ունենալով Կարապետ Կոստանյանի 1910 թվականին Ալեքսանդրոպոլում հրատարակված «Հառիճայի վանական ընկերության հիշատակարանն ու հաշվետվությունը» գիրքը, Հ. Նղիազարյանը այդպիսի սխալ և հասարակությանը մոլորեցնող տեղեկություններ է տալիս։ Հիշված բոլոր վերանորոգություններն ու շենքերի կառուցումը «վանական միաբանության» գործերը չեն, այլ Ալեքսանդրոպոլի մի խումբ (8—10) աշխարհական անձերից կազմված ընկերության։ «Վանական միաբանություն» բառի բուն իմաստով Հառիճ վանքը չի էլ ունեցել. այնտեղ եղել է մի վանահայր միայն և երբեմն էլ մեկ կամ երկու կրոնավոր։

Ե) Սխալ է նաև, թե Հառիճ վանքը սոսկ գյուղական եկեղեցի է մնացել ի դարի սկզբներից։ Հառիճ վանքը միաժամանակ գյուղական եկեղեցի է եղել ԺԹ դարի եռանդական թվականներից սկսած։

